

Психодидактичні аспекти реалізації здоров'язбережувальної функції шкільної освіти: діалог з В.О. Сухомлинським

Олександра САВЧЕНКО,

академік НАПН України, голова Української асоціації Василя Сухомлинського

Проблема збереження і розвитку здоров'я дітей та молоді належить сьогодні до найактуальніших. Правомірність такого висновку ґрунтується на результатах досліджень соціологів, медиків, педагогів, психологів.

Як відомо, майже 2,5 млн українців проживають на екологічно забруднених територіях. За даними Інституту гігієни та медичної екології ім. О.М. Марзєєва НАМН України, 70 відсотків дітей народжуються від хворих матерів, на тисячу здорових дітей – 23 дитини з вадами розвитку, майже 45 відсотків дітей шкільного віку мають хронічні захворювання. Це лише окремі факти, що свідчать про кризову ситуацію із здоров'ям дітей.

Актуалізація проблем із здоров'ям дітей саме у шкільні роки зобов'язує нас до невідкладних дій, пошуку можливих шляхів зниження ризиків шкільної освіти, утвердження у суспільстві цінностей здорового способу життя.

З огляду на це, вкрай необхідним є звернення до напрацювань В.О. Сухомлинського. У часи панування уніфікованої школи, коли індивідуальність дитини сприймалася переважно через її навчальні успіхи і громадську активність, педагог розкривав *цілісність* і *багатомірність* самого поняття здоров'я учня. Про це свідчить аналіз розгляду проблеми здоров'я у його працях в різних аспектах – *фізичному, духовному, психічному, соціальному*. Підкреслимо, що до такого комплексного підходу розуміння здоров'я школяра наша педагогіка прийшла лише наприкінці ХХ століття. Але щодо досягнення гармонізованого впливу освіти на здоров'я ми перебуваємо ще на початку розв'язання цієї проблеми (у 1–9-х класах введено курс «Основи здоров'я», здійснено дослідження, налагоджується співпраця з медиками тощо).

Насамперед актуалізуємо сучасне розуміння категорії здоров'я школяра. Якщо уявити здоров'я у вигляді піраміди, то її основою буде *фізична складова*, яка найкраще досліджена медиками, вона є звичною і зримою для учнів, педагогів і батьків. Протягом навчання у школі на основі її співпраці з сім'єю діти мають оволодіти умінями і навичками здорового, раціонального харчування, особистої гігієни, дізнатися про вимоги щодо здоров'я під час праці та відпочинку.

Соціальна складова здоров'я характеризує ефективність взаємодії людини з соціальним середови-

щем: у сім'ї, класі, громаді, професійному оточенні. Соціалізація відбувається у різних групах, перебуваючи в яких людина виконує різні ролі, при цьому в неї виникає стан емоційного благополуччя або тривоги. Ознаками цього виміру здоров'я є формування широкого кола умінь, навичок, ставлень. Зокрема, навичок ефективного спілкування, прагнення до співпереживання, уникнення конфліктів або толерантного їх вирішення, орієнтирів і навичок поведінки в умовах тиску, погроз, дискримінації (зокрема й застережливих дій щодо ВІЛ/СНІДу), навичок спільної діяльності та співпраці.

Найскладнішими для формування є життєві компетентності, що сприяють *духовному та психічному здоров'ю*. Вони виявляються у самоусвідомленні та самооцінюванні (наприклад, у позитивному ставленні до себе, інших людей, життєвих перспектив), уміннях аналізувати доступні для певного віку проблеми, виявляти і пояснювати зв'язки між причиною та наслідком, уміннях і навичках здійснювати самоконтроль навчальних дій, ставлень, поведінки тощо.

Коротко розглянемо психодидактичні аспекти реалізації здоров'язбережувальної функції шкільної освіти.

Головним аспектом реалізації здоров'язбережувальної функції шкільної освіти є забезпечення **природовідповідності процесу навчання, що є джерелом його комфортності для здоров'я дитини**. Про важливість цього фундаментального принципу Василь Олександрович писав чітко і переконливо.

Психодидактична комфортність навчання ґрунтується на всебічному знанні учителем особистості

дитини, що зумовлює відповідні вимоги до його організації. В.О. Сухомлинський теоретично і практично визначив мету, зміст і засоби цього напрямку діяльності. Звернемося до його книги «Серце віддаю дітям», у якій розкривається цінність світу дитинства, характеризується величезний діапазон індивідуальних особливостей дітей шестирічного віку. «Рік, що передував навчанню за партою, був потрібен мені для того, щоб добре пізнати кожну дитину, глибоко вивчити її індивідуальні особливості сприймання, мислення і розумової праці. Перш ніж давати систематичні знання, треба навчити думати, сприймати, спостерігати. Треба також добре знати індивідуальні особливості здоров'я кожного учня – без цього не можна нормально навчати» [1, т.3, с. 19].

Красномовним свідченням цієї позиції педагога є цілеспрямоване, всебічне розкриття різних складових здоров'язбережувальної функції шкільної освіти. Торкнемося можливостей фізичного розвитку дітей в умовах звичайної сільської школи. Багаторічний досвід переконав педагога, що більшість невстигаючих дітей має поганий стан здоров'я. Навіть слабкість мислення дитини, неадекватність поведінки, вважав Василь Олександрович, є наслідком загального ослаблення організму і поганих умов родинного життя. Тому ніколи не можна будь-яку важку, проблемну дитину вважати безнадійною. Читаючи статті з тематичного збірника «Обережно: дитина!», ми переконуємося, наскільки цінними є роздуми педагога для сучасної практики. Василь Олександрович писав про те, що поняття «важкі діти» дуже складне, для кожної такої дитини характерне щось своє, особливе, індивідуальне, що відрізняє її від інших важких дітей: свої відхилення від норми, свої шляхи виховання [2, с. 171]. Педагог переконує своїх колег у тому, що «Не можна допустити, щоб у школі була група дітей, які відчували б себе недоучками, ні на що не здатними... Однією з причин правопорушень серед неповнолітніх і серед молоді взагалі є якраз те, що деякі підлітки переживають гіркоту власної інтелектуальної неповноцінності...» [там само, с. 177].

Принципово важливим є висновок В.О. Сухомлинського про те, що навчання – не механічне перекладання знань з голови вчителя у голову дитини, а складні моральні взаємини, в яких провідною, визначальною рисою є виховання почуттів честі, гідності і на цій основі бажання бути гарним [1, т.1, с. 91]. Постійна турбота про емоційне благополуччя дитини, вміння виявити і реалізувати перспективи її розвитку, гуманне спілкування – найважливіші умови створення сприятливого для здоров'я психодідактичного середовища.

Дуже важливо, щоб розумна вимогливість поєднувалася з неоціненним умінням гуманного вчителя – не пропустити момент, коли дитині особливо потрібні допомога та увага. Наприклад, оточити увагою учня, який прийшов після хвороби, вчасно помітити, що дитина чимось засмучена, пригорнути,

підбадьорити її, підтримати найменший крок розвитку. Про значущість емоційного комфорту дітей ідеться у художніх мініатюрах В.О. Сухомлинського, у яких описано гіркі переживання маленьких школярів, коли їх не розуміє вчитель, коли їм важко досягнути якийсь навчальний матеріал, коли батьки байдужі до їхніх радостей і тривог. Накопичення негативних почуттів у процесі навчання, безумовно, негативно впливає на самооцінку, зумовлює пригніченість або агресивність дитини, що свідчить про її хворобливий емоційний стан.

У сучасних умовах чітко визначених вимог до навчальних результатів з кожної теми треба брати до уваги тривалість і системність навчання у початковій школі, адже державний контроль здійснюється лише наприкінці 4-го класу. В.О. Сухомлинський стверджував, що «не можна вимагати від дитини неможливого. Будь-яка програма з будь-якого предмета – це певний рівень, коло знань, а не жива дитина. До цього рівня, до цього кола знань діти йдуть по-різному. Одна дитина вже у 1 класі може самостійно прочитати і розв'язати задачу, інша ж зробить це в кінці другого, а то й третього року навчання.

Треба вміти визначити, яким шляхом, з якими уповільненнями й труднощами дитина може підійти до рівня, передбаченого програмою, як конкретно реалізувати програму в розумовій праці кожного учня» [там само, т.2, с. 437].

Щоб сформулювати позитивне ставлення школяра до навчання, писав В.О. Сухомлинський, треба спиратися не лише на почуття обов'язку, волю (які в цьому віці ще слабкі регулятори поведінки), а й на природну допитливість, емоційність, інтелектуальний потенціал дитини, її самооцінку, роль у колективі тощо. Мотиваційне забезпечення навчання передбачає орієнтування педагога на позитивне виховання, всебічну підтримку фізичних, розумових і вольових зусиль вихованця. Тільки так – з вірою в учня і підтримкою його зусиль – можна «олюднити», вмотивувати стосунки у навчальному процесі.

Абстрактні моральні категорії дитина цього віку усвідомлює через конкретне ставлення до себе вчителя і товаришів. І якщо вчитель не знає міри в своїй вимогливості, то малюк вважатиме його несправедливим. Тому Василь Олександрович підкреслював: **результат – не догма, його не можна досягати будь-якою ціною, особливо коли йдеться про покарання чи перевтому дітей.**

Позиція гуманного вчителя – **за зовнішніми ознаками «прочитати» внутрішній стан учнів**, уміти встановлювати душевний контакт, спрямовувати свої зусилля не на боротьбу з поганим, а на зміцнення, розширення доброго, розумного, що є в кожній дитині. Про це ми читаємо у працях педагога «Серце віддаю дітям», «Сто порад учителю», «Павльська середня школа» та ін.

Величезну роль у гуманізації навчально-виховного процесу відіграє **оцінювання вчителем результатів роботи своїх вихованців.**

В.О. Сухомлинський вважав, що «оцінка має яскраво виражений моральний смисл. У ній закладений стимул, під впливом якого в дитини повинно утверджуватися прагнення бути хорошою і не бути поганою. Завдяки оцінці дитині має бути не байдуже, якою людиною її вважають люди – працювитою чи недбалою. Цей вплив оцінки стає виховною силою тільки за тієї умови, коли оцінка гармонійно зливається з внутрішніми духовними силами дитини. Оцінка стає в руках учителя інструментом виховання, якщо вона пробуджує дитяче бажання вчитися і допомагає цьому бажанню, а не карає за небажання. Ще гірше, коли незадовільна оцінка ставиться дитині за невміння вчитися: звикаючи до думки, що вчитель вважає її ні до чого не здатною, дитина обманює, лицемірить...» [там само, т.1, с. 83–84].

Тому педагог радить вчителям, щоб оцінка передусім була стимулом для праці, а не ідолом, інструментом залякування. «До того часу, поки учень не навчився працювати самостійно (як сказав К.Д. Ушинський – поки він не навчився вчитися), ми не оцінюємо його роботу балом. Робота оцінюється балом тільки тоді, коли оцінка може бути позитивною. Як би не відставав або слабо встигав учень, при такому підході до його праці він напружує всі зусилля, щоб досягти добрих результатів. Поганий результат він усвідомлює як тимчасову невдачу, а не як безапеляційну характеристику його здібностей... Якщо учень не виконав завдання через те, що не може справитися з роботою, не ставте йому двійки. Цю двійку дитина вважатиме за нещастя, думатиме: «Я ні на що не здатна». Допоможіть дитині добитися успіху і тільки тоді оцінюйте знання» [там само, т.2, с. 126]. В умовах освоєння початковою школою нових підходів до контролю й оцінювання знань такі поради Василя Олександровича є особливо актуальними.

Про вплив оцінки на навчальну активність і мотивацію учіння школярів ідеться в багатьох працях В.О. Сухомлинського, який застерігав учителів від невмілого, негуманного оцінювання праці учнів, що травмує їхню психіку. «Не допускайте, щоб єдиною метою перевірки знань було – поставити учневі оцінку. Нехай якнайчастіше оцінювання знань поєднується з іншими цілями, передусім з новим осмисленням, розвитком, поглибленням знань. Не допускайте крайності – оцінювання кожної відповіді, кожної письмової роботи – це призводить до негативних результатів» [там само, т.2, с. 464]. Чому саме так вважав Василь Олександрович? Педагогічною аксіомою для нього було твердження, що оцінки мають бути вагомими, а школяр мусить добре знати, за що він їх одержує. Не менш важливим є те, що, викладаючи протягом свого вчительського життя всі предмети, крім креслення, Василь Олександрович ніколи не ставив дітям незадовільних оцінок, якщо учень не міг через ті чи інші обставини опанувати знання. «Я завжди прагнув того, щоб учень вірив у свої сили. Якщо учень хоче знати,

але не може, треба йому допомогти зробити хоч би маленький крок уперед, і цей крок стане джерелом емоційного стимулу думки – радості пізнання» [там само, т.2, с. 466].

У творах В.О. Сухомлинського читач знайде чимало роздумів про **ставлення вчителя до важких дітей**, спільним для яких є те, що їм важко вчитися, в них слабкі розумові здібності. Оцінюючи працю таких дітей, треба бути особливо вдумливим і терплячим. Василь Олександрович запитує: «Якщо цим дітям оволодіти знаннями важче, ніж іншим, то якими ж критеріями вимірювати їхні знання?» [там само, т.4, с. 509]. Якісної зміни в розумовій діяльності важкої дитини неможливо досягти якимись надзвичайними заходами чи засобами впливу на її волю. «Не можна примусити бути розумнішим. Той, хто намагається діяти на дитину сильними, «вольовими» засобами, робить важкопоправну помилку...» [там само, т.4, с. 511]. Найважливіше, на думку педагога, – зміцнювати в дитини віру у свої сили, терпляче працювати з нею і чекати того моменту, коли можна позитивно оцінити її працю. «Від успіху до успіху – в цьому й полягає розумове виховання важкої дитини... Оптимізм, життєрадісне світосприймання, почуття впевненості у своїх силах – це, образно кажучи, світлий вогник, який осяває шлях важкій дитині. Погасне цей вогник – і дитина опиниться в мороці, в самоті, її охопить безвихідна туга і безнадія» [там само, т.4, с. 512].

Вчений теоретично осмислив і практично реалізував інноваційну модель **здоров'язбережувального, здоров'ярозвивального середовища школи**. У книзі «Серце відаю дітям» він писав: «Я не боюся ще і ще раз повторити: турбота про здоров'я – це найважливіша праця вихователя. Від життєрадісності, бадьорості дітей залежить їхнє духовне життя, світогляд, розумовий розвиток, міцність знань, віра в свої сили» [там само, т.3, с. 103]. У його працях можна знайти поради щодо того, яким має бути подвір'я школи, які квіти, трави, дерева особливо корисні для здоров'я. Василь Олександрович зазначав, що перебування дітей у «Школі радості», серед природи за один рік змінило їх зовнішній вигляд, без задушливого класу, без дошки і крейди вони навчилися писати і читати.

У Павлівській школі було створене діяльне, різнопланове і водночас цілісне за своїм педагогічним впливом навчально-виховне і здоров'язбережувальне середовище. Правильніше говорити у цьому випадку про *освітній простір: шкільне містечко, природне і соціальне довкілля*. У цьому просторі можна виокремити *загальношкільні середовища і мікросередовища для певного віку і для певних педагогічних цілей*. У цілісному вигляді це складало в системі В.О. Сухомлинського комплекс взаємозв'язку *навчального, природного, соціального, ігрового, господарського, технологічного, інформаційного середовищ*.

Про те, яке значення надавав Василь Сухомлинський гуманізації й естетизації навчального

середовища, свідчать мало не всі сторінки знаменитої книги «Серце віддаю дітям». Тут чи не вперше у вітчизняній педагогіці яскравою образною мовою розкривається провідна ідея – *навчальне середовище – це не клас, а простір життя дитини*, який вчитель може і повинен педагогічно інструментувати. «Школа під блакитним небом» учила, що треба поступово, обережно відкривати перед дітьми вікно у навколишній світ. «Умійте відкрити перед дитиною в навколишньому світі щось одне, але відкрити так, щоб шматочок життя загравав усіма кольорами веселки... Я ділився з учителями своїми думками про «подорожі до першоджерел живого слова» – так я назвав яскраві, короткі, емоційно насичені розповіді малюків про предмети і явища навколишнього світу, які вони бачать своїми очима. Оригінальною формою пізнання дітьми дорослого світу були подорожі у світ праці, де діти зустрічалися і зі своїми батьками й матерями» [там само, т.3, с. 61–62].

Василь Олександрович всебічно підходив до співпраці з батьками у створенні сприятливих умов для навчання і розвитку учнів. Він помітив, що серед учнів чимало бліденьких, кволих дітей. Проводячи бесіди з учителями і батьками, він переконливо роз'яснював корисність ходьби у теплі дні босоніж, рекомендував, як загартовувати дитячий організм, яким має бути харчування, які дерева насичують повітря фітонцидами. Ось його висновок: «поєднання здорового харчування, сонця, повітря, води, посиленої праці й відпочинку – все це стало цілющим і незамінним джерелом здоров'я» [там само, т.3, с. 94].

Василь Сухомлинський радив батькам, щоб для молодших школярів були обладнані «куточки здоров'я», «спальні куточки», альтанки, де з весни і до ранньої осені можна було б читати, малювати.

Дуже важливу роль в оздоровленні дітей відводив учений природному середовищу. В.О. Сухомлинський писав: «Я прагнув, щоб у роки дитинства навколишній світ, природа постійно живили свідомість учнів яскравими образами, картинами, сприйняттями і уявленнями, щоб закони мислення діти усвідомлювали як струнку будову, архітектура якої підказана ще більш струнким витвором – природою». Він підкреслював, що «важливо не допустити, щоб шкільні двері відгородили від свідомості дитини навколишній світ» [там само, т.3, с. 128].

В.О. Сухомлинським вперше було визначено вимоги лікувальної педагогіки: «1) щадити легкоуразливу хворобливу психіку дитини; 2) всім стилем, укладом шкільного життя відвертати дітей від тяжких думок і переживань, пробуджувати в них життєрадісні почуття; 3) ні за яких обставин не дати зрозуміти дитині, що до неї ставляться як до хворої» [там само, т.3, с. 52]. Особливу турботу виявляв педагог щодо навчання дітей з повільним мисленням. «Млявість, інертність клітин кори півкулі головного мозку треба так само вдумливо і терпляче лікувати, як і захворювання серцевого м'яза або кишечнику. Але лікування це потребує в тисячу разів

більшої обережності і педагогічної майстерності, глибокого знання індивідуальних особливостей дитини» [там само, т.3, с. 53].

Досвід В.О. Сухомлинського змушує нас замислитись, якою є *здоров'явитратність сучасної освіти для різних груп дітей?* А для самих педагогів? Настав час комплексного розв'язання проблеми реалізації здоров'язбережувальної функції освіти, беручи до уваги потреби всіх учасників навчального процесу, змінюючи вимоги до оцінювання якості роботи школи у контексті цінностей здоров'я.

Якщо стан здоров'я дітей у кожному навчальному закладі не буде об'єктом моніторингу, він не стане і об'єктом постійної уваги управлінців та контролю батьків, опікунських рад. Для цього необхідно передусім домогтися *медичного і психологічного супроводу* організації діяльності кожного навчального закладу, цілеспрямовано створювати середовище, сприятливе для здоров'я дітей і молоді.

Тому невідкладним завданням є удосконалення чинних положень і нормативів. Необхідно згармонізувати вимоги щодо управління якістю освіти і моніторинг їх реального виконання у ЗНЗ, які працюють у різних умовах, щоб задовольнити потреби особистісного розвитку дитини, запити сім'ї і замовлення держави.

Література

1. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: у 5 т. / В.О. Сухомлинський. – К: Рад. школа, 1976–1977.
2. «Обережно: дитина!»: В.О. Сухомлинський про важких дітей: темат. зб. / [упоряд. Т.В. Філімонова; автор ідеї, консультант та наук. ред. проф. О.В. Сухомлинська]. – Луганськ: Держ. закл. «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2008. – 264 с.

Анонсації

Олександра САВЧЕНКО

Психодидактичні аспекти реалізації здоров'язбережувальної функції шкільної освіти: діалог з В.О. Сухомлинським

У статті розглянуто психодидактичні аспекти реалізації здоров'язбережувальної функції шкільної освіти на основі аналізу поглядів В.О. Сухомлинського щодо проблеми збереження здоров'я дітей і молоді. Визначено найважливіші умови створення сприятливого для здоров'я психодидактичного середовища.

Ключові слова: фізична, соціальна, духовна, психічна складові здоров'я, психодидактичні аспекти, здоров'язбережувальна функція освіти, навчальне середовище.

Олександра САВЧЕНКО

Психодидактические аспекты реализации здоровьесберегающей функции школьного образования: диалог с В.А. Сухомлинским

В статье рассмотрены психодидактические аспекты реализации здоровьесберегающей функции школьного образования на основе анализа взглядов

В.А. Сухомлинского относительно проблемы сохранения здоровья детей и молодёжи. Определены наиболее важные условия создания благоприятной для здоровья психодидактической среды.

Ключевые слова: физическая, социальная, духовная, психическая составляющие здоровья, психодидактические аспекты, здоровьесберегающая функция образования, образовательная среда.

Oleksandra SAVCHENKO

Psychodidactic aspects of implementing health-saving function of school education: a dialogue with V.O. Sukhomlynskyi

The article deals with psychodidactic aspects of implementation of health-saving function of school education based on an analysis of views of V.O. Sukhomlynskyi on the problem of preserving the health of children and young people. Defined the most important conditions for the creation of favorable for the health psychodidactic environment.

Keywords: physical, social, spiritual, mental components of health, psychodidactic aspects, health-saving function of education, educational environment.

Ідеї В.О. Сухомлинського щодо збереження здоров'я дітей в умовах розвитку освіти: бібліографічне дослідження

Людмила ЗАЛІТОК,

кандидат педагогічних наук, заступник директора з наукової роботи Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В.О. Сухомлинського

Здоров'я дитини – це стан її повного фізичного, душевного та соціального благополуччя, тому до стратегічних завдань суспільства належить питання його збереження та зміцнення. Сучасний стан освіти характеризується постійним збільшенням навчальних навантажень на тлі вираженого психоемоційного напруження, низькою руховою активністю дітей, що, в свою чергу, призводить до систематичного порушення режиму дня учнів, зростання ризику захворюваності та розвитку психологічних стресів.

Окреслені проблеми потребують від освітян пошуку нових соціальних і педагогічних підходів щодо збереження та зміцнення здоров'я підростаючого покоління й не можуть розглядатися окремо від теоретичної та практичної спадщини видатних педагогів минулого.

Повною мірою на здоров'язбережувальні технології у процесі навчання, виховання та розвитку учнів спиралась педагогічна система В.О. Сухомлинського. У спадщині педагога розкривається максимум умов і можливостей з формування, збереження та зміцнення здоров'я дітей. Василь Олександрович стверджував, що «турбота про здоров'я – це найважливіша праця вихователя. Від життєрадісності, бадьорості дітей залежить їхнє духовне життя, світогляд, розумовий розвиток, міцність знань, віра в свої сили» [9, с. 103].

У працях вченого чітко прослідковується взаємозв'язок фізичного та морального здоров'я, визначаються методи щодо його збереження та зміцнення. В.О. Сухомлинський був переконаний, що турбота про здоров'я дитини – це не просто комплекс санітарно-гігієнічних норм і правил, не перелік вимог до режиму харчування, праці,

відпочинку, а насамперед турбота про гармонійну повноту всіх фізичних і духовних сил, де вінцем гармонії є радість творчості [там само, с. 109]. Ідеї та поради Василя Олександровича є актуальними і вкрай необхідними для збереження здорової нації і в умовах сьогодення.

З огляду на це, у читальному залі Фонду В.О. Сухомлинського Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В.О. Сухомлинського було проведено дослідження цієї проблеми, яке дало змогу нам виокремити та систематизувати документи, що стосуються питань збереження здоров'я дітей, згрупувавши їх за такими розділами:

- I. Здоров'я дитини: погляд В.О. Сухомлинського.
- II. Педагогічний простір як фактор реалізації оздоровчої функції освіти.
- III. Взаємозв'язок духовного і фізичного розвитку особистості.
- IV. Підготовка вчителя до реалізації оздоровчої функції освіти.

До першого розділу увійшли твори В.О. Сухомлинського, які згруповані за видами публікацій (окремі видання, статті, фрагменти творів) та розміщені за алфавітом назв праць педагога. Всі наступні